
100 de ani în locuri și surse – memoria Marelui Război

Gheorghe NEGUSTOR

Doctor în istorie, Facultatea de Istorie și Filosofie,
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

E-mail: gnegustor@gmail.com

Anului 2014 i-au fost rezervate o serie de manifestări și practici comemorative pentru cei o sută de ani de la izbucnirea Marelui Război. În toată Europa și lumea anglo-saxonă asistăm la un puseu comemorativ extraordinar și care, se află totuși, abia la început. Este de presupus că va continua în același ritm până în 2018. Rând pe rând, statele care au intrat mai târziu în război, așa cum este cazul Italiei în 1915 și României, un an mai târziu, pregătesc terenul unor ample acte comemorative și științifice. Este oare dovada că memoria individuală se reactualizează în funcție de manifestările colective, organizate de o comunitate sau de o societate. În timp ce vizitam cimitirele austro-ungare din Italia de Nord-Est, un mozaic multinațional de nume se observă pe pietrele și crucile gropilor unde au fost înmormântați cei care au murit în acea zonă de război. Cu siguranță, situația este la fel și în celelalte state unde sunt înmormântați soldații diverselor națiuni implicate în conflict. Transilvania este un exemplu elocvent. Cei care se ocupă cu îngrijirea acestor cimitire militare vorbesc despre numeroasele grupuri de vizitatori aparținând tuturor naționalităților, care vin și se reculeg în aceste „locuri ale memoriei”. Ceea ce frapează la prima vedere, sau prin raportare la faptul istoric, este sentimentul de nediferențiere. Nu mai există imaginea sau gândul vreunui inamic. Astfel, cetățeni austrieci, germani, maghiari, români, italieni, francezi, ruși etc. vin zi de zi și aduc un omagiu celor care, cu 100 de ani în urmă luptau de aceeași parte a baricadei, sau în tabere diferite. Prima impresie care se distinge din analiza acestor practici comemorative este faptul că, astăzi, reactualizarea memoriei este, mult diferită de aceleași practici din timpul războiului și din anii interbelici. Acest lucru se datorează, în primul rând, unui alt nivel de sensibilitate pe care îl raportăm astăzi la valorile umanității și la memoria fenomenelor și evenimentelor istorice. Pe de altă parte, parcurgând excelentele volume *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century*

Romania și Cultură și naționalism în România Mare 1918-1930, ale istoricilor români Maria Bucur¹ și Irina Livezeanu², care activează de ani buni în universități prestigioase din SUA, se constată și o diferență a politicilor de comemorare specifice fiecărei generații și regim politic în parte. Se poate lesne observa cum în România interbelică, există fenomenul pe care l-am numit „memoria reintegrată”.

Nu ne-am propus în acest articol să facem o prezentare exhaustivă a tuturor practicilor comemorative din societatea românească, sau a istoriografiei acestui fenomen. Ideile, însoțite uneori de exemple elocvente, vor fi încadrate în dezbaterile istoriografice occidentale privind practicile comemorative, sursele și locurile memoriei. Ne vom axa în special pe ideile reputatului specialist francez Stéphane Audoin-Rouzeau privind „experiența uitată” a primului război mondial și conceptul de „instrumentalizare a limbii” al lui Reinhart Koselleck, care ne ajută să diferențiem practicile comemorative în funcție de un regim politic sau altul. Totodată, prin apelul la sursele scrise ce țin de memoria combatanților, doresc să scot în evidență faptul că istoriografia românească a Marelui Război a ocolit, din varii motive, cele mai prețioase izvoare ale memoriei combatanților.

Surse și locuri ale memoriei.

Primul război mondial a bulversat profund societățile europene. Moartea izolată sau comună, specifică epidemiilor și cataclismelor naturale, devine în anii războiului totală. Ea asistă, mai hidoasă ca oricând, cum omenirea este în plin proces de autodistrugere. În speranța victoriei „definitive”, fiecare dintre beligeranți investea masiv și fără discernământ în creșterea amănunțită a producției de armament și, totodată, savanții lucrau de zor în descoperirea de noi modalități de a ucide dușmanul. Lumea devine treptat prizoniera efectelor perverse și, în același timp, distructive ale industrializării. Cel care surprinde poate cel mai inspirat această trecere din epoca visării în cea a violențelor fără sfârșit este scriitorul Robert Musil. „Omul a câștigat realitatea și a pierdut visul”³, afirmă acesta când face referire la consecințele dezastruoase provocate de modernizare și industrializare. Nostalgia, pe care o regăsim în multe scrieri de epocă, după liniștea vremurilor „de odinioară”, liniște care permitea lungi și dulci perioade de visare. Mergând pe aceeași idee și, dând vina pe matematică pentru acest progres pervers pentru suflet, Robert Musil afirmă că matematica „i-a făcut pe oameni stă-

* Această lucrare a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit de Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cofinanțat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/132400, cu titlul „Tineri cercetători de succes – dezvoltare profesională în context interdisciplinar și internațional”.

- 1 Maria Bucur, *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2009.
- 2 Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare 1918-1930*, traducere din engleză de Vlad Russo, București: Humanitas, 1998.
- 3 Robert Musil, *Omul fără însușiri*, vol. I, Iași: Polirom, 2008, p. 47.

pâinii pământului, dar în același timp sclavii mașinii”. Acestea erau de fapt vremurile specifice primilor ani după încheierea Marelui Război, care a lăsat o lume bulversată, nostalgică după anii antebelici: „Secătuirea interioară, oribilul amestec de acuitate în amănunte și nepăsare față de întreg, monstruosul abandon al omului într-un deșert de detalii, neliniștea, răutatea, indiferența sa fără seamăn, aviditatea de bani, răceala și violența, așa cum caracterizează ele vremea noastră, nu ar fi, potrivit unor asemeni observații, altceva decât urmarea pierderilor pe care le-a suferit sufletul printr-o gândire logică și exactă!”⁴ Și mulți alții ca el, printre care amintim pe Regina Maria⁵, Stefan Sweig⁶, Thomas Mann⁷ etc., surprind excelent în capodopere literare metamorfozele profunde la care asistau și nostalgia după vremurile anterioare războiului. Practic, lumea de dinainte de război devine „memorie” prin literatură. Așadar, literatura este una dintre primele surse ale „patrimoniului memorial”⁸ al Marelui Război, care păstrează memoria evenimentelor trăite și observate de autori. Participanți direcți la evenimente, sau indirect, așa cum este cazul Virginiei Woolf, scriitorii care au immortalizat imaginea războiului în operele lor, perpetuează prin scrisul lor, o formă a memoriei războiului. Pentru Virginia Woolf, istoria orală sau istoria povestită de către prietenii și cunoscuții ei, participanți la conflict, este memorizată prin scris. Chiar dacă, scrierile Virginiei Woolf pot fi acuzate de dublu subiectivism, al celor care i-au povestit cele întâmplate pe front, la care se adaugă subiectivitatea ei, al autoarei pornită să condamne nenorocirile provocate de război, Alessandro Portelli, demonstrează că istoria orală, ca și domeniu de cercetare, suferă influențele „discursului scris”, printre care se regăsește și romanul.⁹

Această formă a memoriei se transmite, de la o generație la alta, prin lectura și imaginația cititorilor. În literatura română, Camil Petrescu, George Topârceanu, Dumitru Panaitescu Perpessicius sunt doar câțiva dintre scriitorii a căror experiență de război este reflectată în romane, poezii nuvele, memorii și corespondență. Luând-o ca și întreg, literatura de război, ca și depozitar al memoriei primului război mondial, nu cuprinde doar romanele poezii, nuvele. O vastă paletă de surse scrise completează acest mozaic literar: scrisori și cărți poștale, memorii și jurnale ale combatanților și ale contemporanilor războiului care au observat și au transmis prin scris cele văzute și auzite. Așadar, scrisul, fie că vorbim de literatura de război sau de întregul arsenal de do-

4 *Ibidem.*

5 Regina Maria, *Dinainte și după război*, f.l., 1925.

6 Stefan Sweig, *Lumea de ieri. Amintirile unui european*, București: Humanitas, 2012.

7 Thomas, Mann, *Muntele vrăjit*, vol. I-II, București: RAO, 1999.

8 Expresie ce desemnează „practicile de transmitere arhivată de la o generație la alta” a tuturor documentelor unei familii; în Doru Radosav, „Istoria orală și etnotextul: afinități subiective”, în *Anuarul Institutului de Istorie Orală*, XII, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană/Argonaut, 2010, pp. 12-13.

9 Alessandro Portelli, „Istoria orală ca gen”, în *Anuarul Institutului de Istorie Orală*, XII, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană/Argonaut, 2010, p. 199.

cumete păstrat în diversele fonduri arhivistice sunt astăzi memoria scrisă a Marelui Război. În acest sens, Reinhart Koselleck întrebă retoric: „Cine ar putea să nege faptul că toate experiențele concrete pe care le avem nu devin experiențe adevărate decât prin mijlocirea limbii și că abia astfel istoria devine posibilă?” De altfel, Koselleck crede cu tărie că a existat o „diferență ireductibilă” între realitatea trecută și înțelegerea sa din punct de vedere lingvistic, iar acest fapt o diferențiază de celelalte discipline. Așadar, experiența războiului a unui combatant devine cunoscută, reală pentru ceilalți cu ajutorul limbajului, fie pe cale orală prin povestire, fie prin scris. Abia apoi acestea devin istorie, adică reflectă pentru generațiile viitoare ceva ce s-a întâmplat și la care autorul a fost martor sau participant, iar experiența lui este memorizată printr-una dintre cele două forme ale limbajului. De aici ea are un dublu rol: sursă pentru istorici și izvorul reactualizării memoriei Marelui Război.¹⁰

Pe lângă faptul că această literatură transmite imaginea unei lumi aflată „sub semnele Apocalipsului”, ea este, totodată, și imaginea modului cum se raportează individul la evenimentele la care lua parte. Scrisul reflectă admirabil sentimentele ce-l încercă pe combatant, într-un război așa de îndelungat și de distrugător. Dacă cele mai multe dintre poezii sunt făcute să deplângă soarta amară a soldaților mobilizați, vorbind, la modul general, despre tragismul acestora, sunt unele poezii care se referă la situația personală a celui care a compus-o. De exemplu, George Văcariu, din Breazova, comitatul Caraș-Severin după ce a luat parte la mai multe lupte, fiind și grav rănit la un picior, trimite această poezie, intitulată sugestiv Dorul lui George Văcariu în care își deplângă soarta:

*„Frunză verde de frăgariu,
Săracu George Văcariu,
Miercuri maică-sa-l făcea,
În rea apă-l boteza:
În apă de Vineri sara,
Să umblu lumea și țara,
Să zac în paturi străine,
De vorbit să n-am cu cine”.*¹¹

Așadar, depărtarea și izolarea în care viețuia îi provoacă un dor amar de cei dragi, de cunoscuți. Chiar și schimbul câtorva fraze putea ajuta moral pe cel în cauză. Un alt aspect, care se remarcă în aceste prime versuri ale poeziei, îl reprezintă credința lui George Văcariu că situația în care se află este consecința unui blestem, a unei superstiții ce bântuia lumea populară în care elementele religioase-botezul și ziua de vineri, sunt asociate unor momente neprielnice. Botezul în circumstanțe neobișnuite îi va

10 Reinhart Koselleck, *Conceptele și istoriile lor*, București: Art, 2009, pp. 29-30; Stefan-Ludwig Hoffmann, „Koselleck, Arendt, and the anthropology of historical experience”, în *History and Theory*, nr. 49, (May 2010), p. 219.

11 Dimitrie Cioloca, *Cântece din războiu*, Caransebeș, 1916, pp. 9-11.

aduce povara străinătății, a despărțirii continue de cei dragi, de casă. Lucrurile neobișnuite pe care le aduce războiul au un impact profund în mentalitatea conservatoare a soldaților, mulți dintre ei proveniți din mediul rural unde, schimbările se întâmplă greu și sunt însușite și mai greu. Faptul că sunt chemați la arme și tinerii de șaptesprezece ani, nu trece neobservat, fiind surprins în poezia de război. Astfel, George Mircescu, din Reg. 7 Honvezi, îi închină o poezie cu rol de protecție prietenului și consăteanului Luțu (Eutimiu) Loichiță, ofițer în același regiment. Printre altele, versurile constată următorul aspect:

„Trece ziua cu suspin
Și alte porunci mai vin:
Vin porunci c-acum să plece
Și feciori de șaptesprece.
Frunză verde semenic,
Pleacă Moancă cel mai mic,
Cu-ai lui șaptesprece ani,
Să lovească în Muscani”¹²

Vedem, așadar, că aceste versuri, simple la prima vedere conțin informații ce reflectă anormalul, ieșirea din cotidian pentru autor. Faptul că, tinerii de șaptesprezece ani, sunt trimiși să lupte îl marchează profund determinându-l să surprindă acest aspect în versurile sale. Așadar, literatura, alături de fotografie și cinematograful, asupra cărora nu ne vom opri acum, reprezintă surse de o însemnătate deosebită pentru istoricul de astăzi. Chiar dacă există încă și numeroase păreri contradictorii, ele sunt folosite cu succes de istoricii noi orientări istoriografice istoria culturală. Istoricii ca Antonio Gibelli¹³ în Italia, Eric J. Leed¹⁴ și Paul Fussell¹⁵ în spațiul anglo-saxon și american, Stéphane Audoin-Rouzeau și Annette Becker în Franța¹⁶. Să nu mai vorbim de Niall Ferguson și a sa *The Pity of War* care a deschis un larg orizont de folosire a literaturii ca și sursă istorică. Fiecare document, scrisoare, poezie, fotografie, roman, monument, cruce, inscripție reprezintă o poveste scrisă de spre război și memorie. Ea spune celui care privește o poveste. Este o reactualizare a memoriei. Este o poveste diferită de cea spusă într-un interviu de un participant la eveniment, dar nu este mai puțin importantă. Este un fel de „istorie orală”, bazată pe lectură și imaginar. Este un interviu imaginat, trăit de privitor-cititor, cu o anumită detașare, dar cu o puter-

12 *Ibidem*, pp. 12-14.

13 Antonio Gibelli, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Torino: Bollati Boringhieri, 1998.

14 *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge London–New York–Melbourne: Cambridge University Press, 1979.

15 Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford: Oxford University Press, 1975.

16 Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *14-18, retrouver la Guerre*, Paris: Éditions Galimard, 2000.

nică implicare emoțional-meditativă. Același lucru îl remarcăm în memorialistica și corespondența de război. Acum, la o sută de ani de la izbucnirea războiului, istoricii și literații au descoperit pasiunea, pentru sursa literară, dar și valoarea ei deosebită. Deci, ne întrebăm când avem o așa mare diversitate de surse, de ce devine literatura așa de importantă? Ca și celelalte surse mai „subiective” gen filmul de război sau fotografia, și literatura are doza ei importantă de subiectivitate. Și, cel mai mare reproș, care îi poate fi imputat, este faptul că prin natura lor, producțiile literare sunt ficțiune. Într-adevăr, așa este. Însă, nu a demonstrat așa de bine Davis Natalie Zemon că fondurile documentare au o anumită doză de ficțiune de care istoricul, cercetătorul trebuie să țină seama? Sau marii istorici care refac pe baza imaginarului, fascinanta istorie a Evului Mediu, folosind drept sursă principală cântecele de vitejie ale vremii? J. Le Goff ca și P. Ariès acordă o importanță deosebită acestor producții literare. Cât de important s-a dovedit a fi Cântecul lui Roland în reconstituirea Evului Mediu Occidental? Sigur, există diferențe uriașe între perioadele analizate, anii Primului Război Mondial abundând în surse de o mare varietate. Însă, tocmai subiectivitatea caracteristică acestor scrieri, dar pe care o regăsim și în memorii, jurnale, scrisori și cărți poștale oferă cadrul de înțelegere al experienței războiului, a ceea ce unii istorici au numit în mod plastic: adevăratul chip al războiului. Ce înseamnă această expresie pentru istorici? Este tocmai ceea ce spunea reputatul istoric francez Stéphane Audoin-Rouzeau, într-una din cărțile sale, deplângând lipsa de interes a istoricilor pentru fenomenul violenței în război, astfel Rouzeau afirmă: „A neglija violența de război înseamnă și a-i ignora prea ușor pe toți aceia care – în număr mereu crescând în secolele al XIX-lea și al XX-lea, au cunoscut această imensă încercare.”¹⁷

Ce rol are literatura în acest proces? Păi, tocmai scriitorii, alături de artiști, cu sensibilitatea lor mai accentuată sunt cei care surprind aceste metamorfoze. Prin faptul că știu să scrie, că redau în chip remarcabil ororile războiului, dar, mai ales mulți dintre ei luptă în prima conflagrație mondială, suferă traume psihice și fizice, sunt victime ale violenței de război, iar scrierile lor se răspândesc cu o repeziciune uimitoare și au un impact deosebit printre combatanți și contemporanii războiului. Fără memoriile de război ale marelui istoric Gheorghe Brătianu nu am cunoaște așa bine rolul evenimentelor ciclice în memoria sătenilor români. Aflat în drum spre Suceava, la începutul lui 1918, autorul și camarazii săi poposesc în casa unui localnic. Pe un calendar, în data când România intra în război, vede o însemnare. Curios să vadă ce poate scrie un om simplu despre o dată așa importantă în istoria unei națiuni, el citește următoarele: „15 August 1916. O fătăt vaca”.¹⁸ Autorul este impresionat de valoarea documentului, ce redă psihologia populară, care are o un timp propriu, marcat doar de evenimentele

17 Niall Ferguson, *The Pity of War*, London, Penguin Books, 1999; Davis, Natalie Zemon, *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, traducere din limba engleză de Diana Cotrău, București, 2003.

18 Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, București: Editura Scripta, 2006, pp. 160-161.

majore din gospodărie sau din comunitatea satului. De altfel, în rândurile din scrisori se distinge un alt timp decât cel normal. Întrebarea, obsesivă, dar absolut normală, ce se mai întâmplă acasă? Ce este nou în sat, în oraș? Pe lângă curiozitatea specifică celor care lipsesc un anumit timp de acasă, oferă imagina unui dualități temporale. Pe de o parte, schimbările și evenimentele care se derulează cu o repeziciune uimitoare pe front și, pe de altă parte, timpul neschimbător specific lumii rurale sau orașelor unde evenimentele sunt rarissime. Astfel că, soldații, obișnuiți pe front cu derularea rapidă a evenimentelor cred că și pentru cei de acasă timpul trece la fel. Ori, nu e totdeauna așa. Pentru cei din urmă timpul trece chinuitor de greu. Ei așteaptă, mereu cu spaimă, vești de la cei dragi plecați pe front și li se pare că războiul se prelungește la nesfârșit. Iată ce scrie soldatul Teodorescu D. Vicu care soției Margareta Teodorescu, din Odobești-Putna:

„Dragă Margareta,

Eu sunt bine. Voi ce mai faceți? Copiii sunt sănătoși, ștregari? Ce-ați făcut cu culesul? Cât a ieșit? Despre tata și mama ce ai să-mi spui, căci eu nu știu nimic? De la tine n-am primit nimic decât telegrama și fotografia. Ce să fie cauza?

Te rog mult scrie-mi despre tot ce mă interesează și dacă poți trimite-mi un colet cu o pereche șoșoni nr. 12, rusești. Sărută copiii și ... Pe tine te doresc și te îmbrățișez. Al tău Vicu”.¹⁹

Cel mai mult, corespondența de război a fost folosită pentru a studia „fluctuațiile morale” pe frontul de Vest, cum se exprima un istoric al acestui fenomen. Limbajul spontan ce caracterizează aceste scrisori reliefează experiențe pe care combatanții nu le vor uita niciodată. Și, prin scrisorile rămân parte a memoriei permanente. Nevoia de a povesti cuiva propria experiență, propriile trăiri, faptul de a fi fost martori la evenimente inimaginabile pentru cei de acasă. În fond, scrisorile trimise de combatanți pot fi numite povestea scrisă a experienței personale a războiului. Corespondența de război reprezintă memoria imediată a războiului transmisă celorlalți și, apoi, prin arhivarea lor, generațiilor succesive care privesc cu alți ochi acest tip de scriitură. Nu mai este o memorie implicată, ci detașată în care, lectura scrisorilor se îmbină cu imaginația cititorilor. Păstrarea scrisorilor de la cei care au murit pe front reprezintă o parte a memoriei nemuritoare. Părinții, soția, copiii citesc și recitesc periodic aceste scrisori ceea ce semnifică o reactualizare a memoriei. Corespondența devine astfel, alături de fotografie, simbolul cel mai important a memoriei familiare și familiale. Este o memorie empatică, ce se transpune prin scrisul din corespondență în trăirile celui care a scris rândurile.²⁰

19 Muzeul Militar Național București, fond *Scrisori*, fila S 1052.

20 Martyn Lyons, „French soldiers and their correspondence: towards a history of writing practices in the First World War”, în *French History*, vol. 17, nr. 1, 2003, p. 80.

Anii interbelici și memoria reintegrată.

În anii de după război arta mortuară cu caracter militar va cunoaște o diversificare foarte mare și rolul cimitirelor militare se schimbă. Acestea devin locuri de pelerinaj, reculegere, regăsire sufletească pentru cei ce au supraviețuit războiului „... cei rămași, deseori găseau consolele în amintiri, în spiritism și în vizitele la cimitirele de război, locuri bine întreținute”.²¹ Aceste spații, locuri fără nici o semnificație înainte, devin dintr-o dată pline de sens și înțeles, ele simbolizează comuniunea celor rămași, cu lumea sacră a sfinților națiunii. Practica comemorărilor s-a manifestat diferit, încă din secolul XIX un ceremonial festiv a celebrărilor. Francezii au păstrat tradiția rememorării momentului Waterloo printr-o serie de manifestări care celebrau un moment și nu rememorau pe cei morți în război. Aceste celebrări evocau personalitățile importante ale războiului din 1815, ofițeri, generali etc. Primul război mondial va schimba definitiv această perspectivă, celebrarea devine o comemorare sumbră, o manifestare a doliului. După cum se știe, secolul XX și-a asumat responsabilitatea de a înlătura iluziile de progres și de pace veșnică apărute a doua zi după Waterloo. Festivitățile grandioase prevăzute pentru centenarul aniversării bătăliei, împlinit în 1915, au trebuit să fie anulate din motive lesne de închipuit. De atunci, alți mari oameni politici au apărut pe scena istoriei, capabili să se ridice din nimic și să se prăbușească în cele din urmă cu capul în jos, vărsând mai mult sânge decât o făcuse Napoleon. În același timp, o istoriografie din ce în ce mai atentă la forțele din adâncurile societății, la condiționările economice, la factorii structurali și pe o perioadă îndelungată ne-a obișnuit să nu mai credem că un singur eveniment, oricât de memorabil ar fi el, ar putea inversa evoluția istoriei omenirii.²²

În ce privește manifestările colective, acestea încep în spațiul românesc cu ceremonia pioasă, sumbră, plină de durere, din 26 mai 1918, cu prima manifestare dedicată zilei eroilor care s-a suprapus cu sărbătoare creștină Înălțarea Domnului. Această comemorare impresiona prin forța sensibilității doliului, ce se caracteriza prin durere și lacrimi: Mai în fund, spre dreapta, chipuri de femei cu văluri negre, părinții și rudele celor care vor fi pomeniți. În fața steagurilor, o masă de brad cu mari coroane verzi, printre care se deslușește, în litere negre pe coliva albă, inscripția: Eroilor morți, pentru Patrie, 1916-18.²³ Se poate face un decupaj, pentru acea „istorie a doliului”, în care memoria și apoi comemorarea reactualizează permanent marele război. Cimitirele militare, epitafele, vizitele cu scopul de reculegere, rememorare, parastasele și totalitatea manifestărilor spontane sau ciclice reprezintă, ceea ce într-o expresie, se poate numi gestică memoriei și a doliului sau manifestări ale fervorii religioase individuale și colective. Va putea oare eroismul, ca și concept abstract, să înlocuiască durerea pricinuită de pierderea celor dragi? Un întreg arsenal discursiv a traversat deceniile de

21 Vyvyen Brendon, *Primul război mondial 1914-1918*, București: BIC ALL, 2003, p. 174.

22 Alessandro Barbero, *Bătălia. Așa a fost la Waterloo*, București: BIC ALL, 2005, p. 370.

23 Contele de Saint-Aulaire, *Confesiunile unui bătrân diplomat*, București: Humanitas, 2002, p. 175.

după încheierea marelui conflict mondial. Acest tip de discurs, venind dinspre zona politicului, a creionat imaginea eroilor sacrificați pentru diverse motive: reîntregire națională, eliberarea unor teritorii, salvarea Europei de barbaria germană etc. Acesta, discursul elogiator, a alimentat decenii la rând memoria oficială, colectivă a soldaților morți în război. Pe de altă parte, e existat în primii ani după încheierea conflictului puternice și expresive manifestări ale doliului individual. Acesta reflecta durerea exprimată de cei care au pierdut pe cineva apropiat în marele conflict. Această memorie a suferinței transcede ideea de eroism, refulându-se în diverse gesturi de consolare pentru pierderea irecuperabilă. Voi prezenta „chipurile” memoriei unei ființei iubite, decedată în timpul sacrificiului colectiv pentru patrie, așa cum reiese din scrisoarea unei mame „îndurerată”, pe care am prezentat-o și în altă parte.²⁴

O mamă îndurerată și greu bolnavă vă scrie. Nu pot trimite actul de deces al fiului meu, după cum ați cerut ... Fiul meu era ofițer de rezervă în regimentul 40 Călugăreni. A luptat la Turtucaia unde a primit un glonte în cap. A fost transportat la București la Spitalul Colțea unde a și murit. În ziua de 2 Septembrie 1916 a fost înmormântat printre cei dintâi ofițeri morți în lupte, în cimitirul militar, unde își are crucea cu nume Sever Rădulescu. El e fiul scriitorului Nicolae Rădulescu Niger. În ziua de 8 Septembrie 1916, fotografia lui era împreună cu a altor ofițeri căzuți în lupte publicată în Universul. Eu care eram la moșia mea la Iași, am aflat de moartea fiului meu citind în acea zi, în acel ziar ... iată cum primeau vestea morții cuiva drag ... De atunci nu mai sunt sănătoasă, iar acum sunt în pat bolnavă. Nu mă lăsați să închid ochii cu durerea că memoria fiului meu a fost nedreptățită și binevoiiți a-l așeza printre frații lui , în moarte, la locul ce i se cuvine.²⁵

Așadar, vedem în acest exemplu cum memoria este cea care consolează durerea individuală. Acest exemplu reliefează cel mai bine diferența dintre sensibilitatea specifică generației noastre, care privim cu detașare, poate cu indiferență un nume placat pe peretele muzeului și sensibilitatea profundă, dureroasă a respectivei mame, care găsește o minimă consolare prin faptul că fiul ei mort în război va deveni parte a memoriei unei națiuni. Acel zid de muzeu reprezintă unul dintre „locurile memoriei” pe care Pierre Nora le-a încorporat în patrimoniul memorial al războiului dintr-o dublă ipostază în ce privește nivelul de sensibilitate: cel al savantului, detașat prin scris de implicarea emoțională profundă sau, așa cum se exprima istoricul Doru Radosav „privirea dinafară asupra spațiului și locurilor”. Pe de altă parte, există la Pierre Nora și acel nivel de sensibilitate profundă, specific combatanților din Marele Război, sensibilitate pe care Nora a mascat-o foarte bine și despre care nu s-a prea vorbit. Cu toate

24 Gheorghe Negustor, „Comemorare, doliu și identitate națională. Memoria de ieri și de azi a Marelui Război / Commemoration, Mourning and National Identity. Yesterday's and Today's Memory of the Great War”, în Alina Ilfoveanu, *Serii. Multiplii. Realisme / Series. Multiples. Realisms*, București: Master Print Super Offset, 2013, p. 152.

25 Muzeul Național Militar, fond *Diverse III/137*, fila 222.

aceste, istoricul francez Stéphane Audoin-Rouzeau, demonstrează într-un excelent articol că experiența directă de combatant a lui Pierre Nora se reflectă în vasta sa operă.²⁶

Revenind la spațiul românesc, dacă am văzut mai sus acele tablouri cu practici comemorative individuale sau colective, nu putem ocoli subiectul privind politicile oficiale care au dat coeziune sau au divizat formele de manifestare comemorativă în societatea românească interbelică. Dacă am văzut ce a însemnat în Marele Război, care a fost adevăratul său chip și cum a fost și este memorizat prin practicile comemorative, putem să ne oprim puțin asupra expresiei pe care am folosit-o în subtitlu: memoria reintegrată. Ideea mi-a venit de la analiza extraordinară pe care o face renumitul istoric german Reinhart Koselleck despre ceea ce el numește „instrumentalizarea limbii”, ca și o caracteristică a modernității noastre. Astfel, ne spune Koselleck, după primul război mondial „pietrele funerare inscripționate în flamandă ale soldaților belgieni au fost distruse, tocmai pentru că nu erau în franceză. În Tirolul de Sud, etnicii germani, nu puteau fi înmormântați decât cu epitafuri în limba italiană. Iar în 1935, de Crăciun, Goebbels a dat dispoziție ca numele evreilor căzuți la datorie în Primul Război Mondial să fie șterse de pe toate monumentele ridicate întru cinstirea eroilor patriei. Astfel, dușmănia trecea dincolo de moarte, îi includea și pe cei morți cărora le răpea identitatea, în cazul german încercând chiar extincția lor post-mortem”.²⁷ Această analiză semantică a conceptului de „dușman”, prin exemplificările pe care Koselleck ni le prezintă, nu pot fi aplicate grosso modo pentru spațiul românesc.

Procesul preluării de către statul român a memoriei tuturor celor care au murit în război, și ne referim aici la toate provinciile alipite în 1918: Transilvania, Banatul, Basarabia și o parte din Dobrogea, nu a fost o simplă formalitate. Dificultatea a venit de la particularitățile locale, specifice diverselor comunități cu puternice tradiții locale, dar așa cum remarcă mai mulți specialiști printre care Maria Bucur și Irina Livezeanu, din partea celor de altă etnie și confesiune. Maria Bucur, în excelentul volum dedicat comemorării războiului în România secolului XX, surprinde admirabil modul cum s-a făcut comemorarea în primii ani interbelici. Astfel, etnicii maghiari au refuzat să ia parte la ceremoniile publice ce marcau comemorarea celor cu care luptaseră de aceeași barcadă, adică în armata austro-ungară. Ea vede în acest refuz o formă de protest la românizarea Transilvaniei, sub toate aspectele sale.²⁸ Acest aspect făcea parte dintr-un proces mai amplu de naționalizare, „revoluția națională”, așa cum o numea Irina Livezeanu când afirma: „Unificarea teritoriilor românești din 1918 a reprezentat o revoluție națională – în ciuda legăturilor lingvistice, istorice și culturale indubitabi-

26 Doru Radosav, „De la locurile memoriei la memoria locurilor”, în *Anuarul Institutului de Istorie Orală*, XI, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2011, pp. 12-13; Stéphane Audoin-Rouzeau, „Norbert Elias et l'expérience oubliée de la Première Guerre Mondiale”, în *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2010/2, nr. 106, pp. 105-114.

27 Reinhart Koselleck, *op.cit.*, pp. 239-238.

28 Maria Bucur, *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2009, p. 4.

le existente între românii din vechile și noile teritorii –, iar această revoluție a inițiat agitarea construirea a națiunii și competiția civilă ce a caracterizat deceniile dintre cele două războaie”.²⁹ În cadrul acestei revoluții, procesul de integrare a românilor morți în armata austro-ungară reprezintă un aspect esențial în construcția națiunii, alături de cele culturale, școlare etc.

Acest proces al reintegrării memoriei celor care au luptat în alte armate decât cea română, a întâmpinat numeroase obstacole: refuzul comunităților locale, fie de altă etnie, fie de altă confesiune, de a se ralia politicii oficiale a comemorării. Sunt numeroase plângerile către minister, prin care se cere ca anumite comunități să nu participe la procesul comemorării de Ziua Eroilor, sărbătoarea comemorativă oficială a statului român, începând cu anul 1920. Acest lucru s-a întâmplat nu numai în Transilvania, dar și în Moldova.³⁰ Minoritățile au văzut în politica națională a statului român o limitare „culturală și religioasă”. Ei doreau libertatea de manifestare după „propriile forme” a cultului pentru cei morți. O altă nemulțumire viza împăământarea practicii de a comemora ziua eroilor în aceiași zi cu sărbătoarea ortodoxă a Înălțării Domnului.³¹ Era și foarte greu într-un spațiu cu numeroase etnii și confesiuni, care au trăit o perioadă îndelungată de timp într-un imperiu

Comemorările într-o regiune cu numeroase etnii și confesiuni, așa cum este Transilvania, a prezentat numeroase particularități. Pentru cei care au luptat până la final în armata austro-ungară, mai ales pentru etnicii maghiari, voluntarii transilvăneni care au luptat pentru România erau văzuți drept trădători. Pe de altă parte, această anatemă aruncată de o parte și de alta a marcat conflicte mocnite în toată perioada interbelică. Acest lucru a îngreunat considerabil politicile guvernamentale de reintegrare a memoriei tuturor soldaților morți într-o manifestare comună, care să transceadă granițele etnicului și ale confesionalului. Această politică a eșuat, conform analizei excelente făcută de Maria Bucur, însă, ea a devenit realitate odată ce comemorarea victimelor războaielor, ale Holocaustului, ale comunismului, devine un act global de pietate. Așadar, excelentul volum al Mariei Bucur ne oferă o mostră despre cum monumentele și ceremonialul comemorării pot fi folosite ca și surse de primă mână de către istorici. Itinerariul dânzei în vizitele întreprinse la numeroase monumente, cimitire militare etc. ne-au lăsat, pe lângă un bogat material fotografic, constatări care întregesc peisajul doliului și al comemorării. Analiza focalizată pe perioada interbelică asupra modului cum s-a impus cultul eroilor în mod oficial, dar și manifestările pro sau contra demersului oficial. Totodată, o asemenea analiză, poate evidenția istoria unei identități sau alterități, provocată într-un registru multiethnic și multiconfesional.

29 Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare 1918-1930*, traducere din engleză de Vlad Russo, București: Humanitas, 1998, p. 16.

30 Maria Bucur, *op.cit.*, pp. 60-62.

31 *Ibidem*, pp. 62-65.

Din punct de vedere diplomatic, statul român s-a implicat activ în problema repatrierii unor ofițeri și soldați morți în afara țării, în timp ce amenajarea cimitirelor militare din țările unde se găseau îngropați români a devenit una dintre prioritățile naționale, în primii ani după război. Această situație, ce se regăsea la majoritatea statelor implicate în conflict, a fost reglementată la nivel internațional de actul normativ elaborat sub forma „Pactul Națiunilor Unite”, fiind imediat tradus și publicat în Monitorul Oficial al României. Este un text foarte important ce acordă respectul și celor care au murit în timpul războiului, indiferent de tabără: „Guvernele aliate și asociate și Guvernul german vor face să se respecte și să se întrețină mormintele soldaților și marinarilor îngropați pe teritoriile lor respective. Ele se obligă să recunoască orice Comisiune însărcinată, de unul sau altul dintre Guvernele aliate sau asociate, de a identifica, înregistra, întreține sau ridica monumente convenabile pe zisele morminte și de a înlesni acestei Comisiuni îndeplinirea sarcinilor sale. Ele mai convin de a-și da reciproc, sub rezerva prescripțiunilor legislațiunilor naționale și necesităților igienei publice, toate înlesnirile pentru a satisface cererile de repatriere a rămășiților soldaților și marinarilor lor”.³²

Până la reglementarea oficială bilaterală dintre state privind morții de război, au fost multe cazuri când soldați români au fost înmormântați creștinește din propria inițiativă a autorităților unei țări. Așa s-a întâmplat și în Franța unde, schimbul de corespondență oferă o bogată documentație pe această temă.³³ Din punct de vedere instituțional această problemă a fost rezolvată după înființarea societății „Mormintele eroilor morți în război”, așa cum se exprima atașatul militar român din Franța, într-o scrisoare către ministrul V. Antonescu, în care specifică cine se ocupase înainte de problemă și cum s-a făcut acest lucru: „Până în prezent îngrijirea mormintelor ostașilor Români ce s-au descoperit, se făcea de către Serviciul Repatrierei, Doamna Cămărășescu, delegata V.P.G. și Domnul Dolfus. Activitatea desfășurată în această direcție până acum nu rămâne zadarnică deoarece s-a ajuns a cunoaște aproape toate cimitirele ce au asemenea morminte și s-au dat primele îngrijiri creștinești celor ce zac în ele refăcându-se crucile, punându-se plachete cu numele și pronumele decedaților pentru a nu se pierde urma”.³⁴

Așadar, statul a conștientizat dimensiunea umană sacrificată în numele națiunii și primul gest de a recupera memoria celor căzuți în lupte a fost de a crea acel spațiu public, care este cimitirul militar. Acesta devine un loc în care fiecare se putea reculege și aduce un omagiu eroilor pentru care el exista în acea ipostază. Acest spațiu nu mai este unul tenebros, bântuit de fantome, eroii neamului, acești sfinți ai patriei, au acum un rol protector și binefăcător pentru cel care vine să-și regăsească liniștea interioară chiar și pentru câteva minute. Totodată, cimitirul militar devine un spațiu, în care se

32 *Monitorul Oficial*, Nr. 7, Vineri, 9 Aprilie, 1920, p. 470.

33 Arhivele Militare Române, fond *Serviciul Statistic*, Dosar 36, fila 1.

34 *Ibidem*, Dosar 38, fila 17.

manifestă nu numai arta mortuară, ci arta victoriei concretizată în sculpturi și epitafe ce transmit diverse mesaje. Generațiile de astăzi, în special cele din Franța și lumea Commonwealth-ului, „rememorează” războiul prin manifestări ale doliului, ale pietății și ale memoriei celor morți în timpul războiului. Această gestică ritualizată și comemorările anuale gen *Remembrance Day* sau *Poppy Day* sau *Armistice Day* reprezintă cele mai de durată manifestări colective dedicate unui eveniment, la o scară așa mare. În România, vizitele oficialilor străini, au în program momente de reculegere la monumentele dedicate soldaților morți. În orice stat, vizitele oficiale au prevăzute și momentele când se depun coroane la monumentele ridicate în memoria celor decedați în războaie. Este, în fapt, o victorie a memorie ca și act comemorativ. Aceasta devine una globală, depășind fazele reintegrării din perioada interbelică. În fapt, putem afirma că memoria, ca și istoria, este prizoniera epocii sale. În interbelic, ea a fost reintegrată, naționalizată de statul român, însă, acest proces, nu a fost lipsit de tensiuni și conflicte care au alterat o practică ce ține de civismul indivizilor și al societăților.

Memoria Marelui Război este astăzi percepută diferit în spațiul românesc. O mare parte a populației, printre care și mulți specialiști, proiectează imaginea și fastul comemorărilor într-un eroism abstract, învelit în ideea unității naționale. Aceasta este moștenirea istoriografiei și propagandei din perioada regimului comunist. Doliul pentru morții națiunii este exclus total din practicile comemorative colective, el este înlocuit cu mecanismul celebrărilor fastuoase dedicate zilei de 1 decembrie. Memoria trăită a Marelui război, specifică generației interbelice, când imaginea războiului este încă vie, este înlocuită practic de paradele nesfârșite și limbajul de lemn al discursurilor care se repetau de la un an la altul. Doar micile comunități rurale au mai păstrat din practicile comemorative specifice contemporanilor războiului. Din păcate, cei douăzeci și cinci de ani de la căderea regimului comunist n-au adus schimbări semnificative în aceste practici comemorative. Cimitirele militare sunt vizitate doar când sunt manifestări oficiale, fără implicații afective față de memoria celor morți luptând pentru un ideal. Dacă în perioada interbelică astfel de vizite erau o practică obișnuită și nelipsitele colecte dădeau naștere unor frumoase monumente, chiar și în cele mai mici comunități rurale, în societatea românească de astăzi asistăm pasiv la distrugerea multora dintre ele. Mai mult decât atât, unele expoziții care amintesc de anii Marelui Război, măresc prețul билетelor de intrare, transformând memoria războiului în practici comemorative comerciale.

100 de ani în locuri și surse – memoria Marelui Război

Rezumat: Practicile comemorative care s-au succedat în societatea românească după încheierea primului război mondial au fost puțin analizate de specialiști. Mult timp, istoriografia românească a prezentat memoria războiului drept o imagine a practicilor comemorative ale unității naționale. Diferențierile surprinse de istoricul Maria Bucur și schema propusă de istoricul francez Stéphane Audoin-Rouzeau reprezintă punctul de plecare al acestui articol. Pornind de la noi surse, locuri și manifestări ale memoriei Marelui Război, avem în vedere o reinterpretare a modului cum este aceasta asumată, trăită și redată atât la nivel personal, cât și colectiv.

Cuvinte cheie: Marele Război, experiența războiului, memorie individuală și memorie colectivă, surse și locuri ale memoriei.

100 years in places and sources – the memory of the Great War

Abstract: The commemorative practices that continued to be performed in the Romanian society long after the end of the First World War have been little analyzed by the specialists. For a long time the Romanian historiography presented the memory of war as an image of the commemorative practices of national unity. The differentiations depicted by the historian Maria Bucur and the frame proposed by the French historian Stéphane Audoin-Rouzeau represent the starting point of the present article. By starting from new sources, places and manifestations of the memory of the Great War, our purpose was to reinterpret the way in which it was assumed, lived and depicted both at a personal level and at a collective level.

Keywords: The Great War, the experience of war, individual memory, collective memory, sources and places of memory.